

U KON K'AJLAYIL LU'UMIL MÉXICO

Pablo Escalante Gonzalbo
Bernardo García Martínez
Luis Jáuregui
Josefina Zoraida Vázquez
Elisa Speckman Guerra
Javier Garciadiego
Luis Aboites Aguilar

Máansa'an ich maaya meen
Wildernain Villegas Carrillo
Donny Limber Brito May
Hugo Ballado Poo
José Manuel Poot Cahun
José Luis Caamal Collí
María Magdalena Poot Poot
Rocío Pat Medina
Abigail Pat Medina
Gladis Carolina Che Dzib
Paulino Eleazar Ek Martín
Ismael Briceño Mukul
Manuel Pat Varela
Gladys Sánchez Chan

EL COLEGIO DE MÉXICO

TSOOLIL

OKSAJ T'AANIL, 11

Donny Limber Brito May, Wildernain Villegas Carrillo

E'ESAJ T'AANIL, 15

ÚUCHBEN MÉXICO, 17

Ts'íibta'an tumen Pablo Escalante Gonzalbo

Aj ts'ono'ob-koolnáalo'ob, 19. U chúunsajil túumben ch'i'ibalil, 22.
U chuun u ts'e'ets'ekil kuchkabal, 27. U k'iinil lu'umil noj ajaw, 33.
Óotsitalil yéetel k'exil kuxtalil, 41. Quetzalcóatl yéetel u aj
ba'atelo'ob, 48. Yuumsilo'ob ja', 54. Tu p'ix ichil péech' óol kaaj, 63.
U ts'ook tsikbal u tsoolil úuchben México, 66.

U K'IINIL PAK'BIL KAAJ TAK TU JA'ABIL, 1760, 69

Ts'íibta'an tumen Bernardo García Martínez

U k'iinilo'obil chúumpajal, 1519-1610, 71. U k'iinilo'ob
múuk'ankunsaj yéetel jo'olpóoptikubáaj chéen tu juunalo'ob,
1610-1760, 101. U ts'ookt'aan, 133.

U TÚUMBENKUNSA'ALO'OB BORBONIKASO'OB, 135

Ts'íibta'an tumen Luis Jáuregui

U paakatil tuláakal ba'ax ku yúuchul, 137. U yáaxil k'eexpajalo'ob
tu ch'i'ibal le borbonikoso'obo', 140. U xíimbalil tu kúuchil p'íis
óolalo'ob yéetel tu kúuchil belankil taak'in ti' Túumben España, 142.

U pets' u t'aan le aj ka'a ajawo' yéetel u a'almaj t'aan
íich'akil jala'ach, 148. U k'expajal u bimbale 90'obo', 152.

U múuk'besaj vales reales yéetel u belankil ayik'al ti' Túumben España, 154. U tuukulil máaxil ti' Túumben España, 159.

U NÁAJALTA'AL U JÁALK'ABIL LU'UMIL TAK
U MU'UK'ANKUNSA'AL BIX U JO'OLPÓOPTA'AL, 163

Ts'íibta'an tumen *Josefina Zoraida Vázquez*

Ba'ateltáambal tak u k'uchul jáalk'abil, 165. Ku meenta'al petlu'umil México, 177. Tu táan u páan t'aan táanxel lu'umo'obe' ku xjojon ila'al bix u yúuchul meyaj yéetel wóol jo'olpóopil beyxan k'aak'as jo'olpóopilil, 189. Túumbensaj noj a'almaj t'aano'ob tumen ajcha'ak'ab tuukulo'ob, u yookoj Francia k'atunyaj beyxan u ts'ook u najalmata'al le noj lu'umilo', 205. U xaanil k'eexel kuxtal te noj lu'umo', 223.

U PORFIRIATO'IL, 233

Ts'íibta'an tumen *Elisa Speckman Guerra*

U moláay táambali' porfirista, 235. U p'éep'elal xookil yéetel u ma'alobkúunsa'al u belankil taak'in, 252. Mejen kaajil yéetel noj kaajo'ob, 257. Miatsil, 266.

BA'ATELTAMBAL, 273

Ts'íibta'an tumen *Javier Garciadiego*

Aj ch'iich'iin t'aano'ob, k'uuxtáambalo'ob yéetel máax tu káajso'ob, 273. Ti' le k'uuxtáambalo' tak te ba'atelo', 277. Le pirinsutil liberalismoo', 280. Ba'atel yo'osal constitucionalismo, 286. Constitucionalismo keetil ti' convencionismo, 292. U ma'alobil yéetel u k'aasil le carrancismoo', 298. Túumben noj lu'umil, 305.

U TS'OOK JAATSIL, 1929-2015, 315

Ts'íibta'an tumen *Luis Aboites Aguilar*

Talamil kuxtal ti' tuláakal yóok'ol kaab yéetel u jeel u tsool meyajil jo'olpóopil, 316. Jeets'el yéetel u ma'alobtal u bin u yantal taak'in, 1940-1958, 326. Xa'axak'ilo'ob yéetel u núukil estatista, 1958-1982, 338. Péeksilil múuch' kuxtal máak yéetel u k'eexil

meyaj jo'olpóopil, 1982-2000, 352. U yóotsiltal kuxtal yéetel u
p'ek óoltaj táambalil kaaj, 2001-2015, 364.

AJ PATJO'OLILO'OB, 379

T'AANILO'OB UTIA'AL U SU'UTUL ICH MAAYA KÁASTELAN
T'AANO'OB TI' LE K'AJLAYA', 381
Wildernain Villegas Carrillo, Donny Limber Brito May

TSOOLIL K'IINK'AABA'IL YÉETEL U NOJ K'AABA'IL
KAAJO'OB, 391

OKSAJ T' AANIL

Yáaxil ti' u káajsa'al u xo'okol le noj meyajá', k'abéet u tso'olol wa jayp'éel ba'alo'ob tia'al ka na'atpajak bix úuchik u máak'anta'al. Le noj meyajá' tia'al u meental u sut ts'íibile' beeta'ab tumen aj ka'ansajo'ob yéetel ix ka'ansajo'ob ti' u Noj najil Xook *UIMQRoo* yéetel wa máaxo'ob xooknajo'ob te' najil xooka'. Le aj sut ts'íibo'oba' wa aj sut t'aano'oba' ku taalo'ob tu jo'ojaatsili' jejeláas tu'uxilo'ob ti' u Petenil Yucatán tu'ux ku t'aana'al k maaya t'aan yéetel tu'ux xan suuka'an u yu'uba'al le k t'aano'. Tia'al ka páajchajak u meyajta'al le sut ts'íiba', k'abéetchaj u múuch'ul ya'abkach aj sut ts'íibo'ob tia'al ka jóok'ok ma'alobil. Ichil jujump'éel jaatsil le áantalte'a' ku táakpajal kex ka'atúul aj sut ts'íibo'ob uts u meyajá'ob ti' le sut t'aano'obo'. Beyxane', le sut ts'íiba' éejenta'ab yéetel u Nu'ukbesajil u Ts'íibta'al Maaya T'aan. Wa jayp'éel tusbeelilo'ob ichil le áaante' táantej u ya'ala'ala' bíilalchajo'ob tia'al u ma'alob meyajta'al le ts'íibo' yéetele' ma' ka p'áatak chéen wa bey juntakáalili' ts'íibe'. Laayli'e' beeta'ab lela' yéetel u wojilo'ob ti' u ja'abil 1984 utia'al u *Instituto Nacional* ti' le Máasewal T'aano'obo' (*INALI*, je'ex u kóomchaj ts'íibta'al ich káastelan t'aano') yo'olal u yutsil núupul le u noj ts'íibilo'.

Tu jeel ba'axe', ichil u xu'uk'il yéetel u talamil beejil le meyajá', ya'abkach ba'alo'ob yáax ila'ab utia'al u ma'alob meenta'al. Jump'éel ba'al yáax a'ala'ab ti' le meyajá' yaan u bíilal tia'al u ka'ansa'al jejeláas máaxo'ob, le beetike' u ts'íibile' k'a'ana'an u na'atpajal tumen le máaxo'ob ku t'aniko'ob maayao'. Ma' jach beeta'ab u jeel t'aano'ob mina'an ichil maaya

t'aani', chéen ba'ale' túumbenkuunsa'ab u jeelo'ob utia'al ka lúubuk ma'alobil tu xikin máak, tu yichil yéetel tu na'atil le u yóojlo'ob maaya yéetel le máaxo'ob táan u kaniko'obo'. Le t'aano'ob síijil tu beeto'ob te meyaja' mix jóok'o'ob tu tuukul le aj sut ts'íibo'obo', le ba'ax beeta'aba' leti'e' u múuch'kinta'al t'aanilo'ob tia'al u yutsil na'atpajal le k'ajlayo', je'ex suuka'an u tsikbalob'ob le nojoch máako'ob te kajtalilob'ob'. Le tsoola'an t'aanilo'obo' ti' yano'ob tu ts'ook le ts'íiba' bey jump'éeel tsoolil t'aano'ob. Beyxane', wa mina'an bix u ya'ala'al jump'éeel t'aan ich maaya t'aane', mix tek pets'aj le t'aano', le ba'ax tek beetaje' chéen jump'éeel majan t'aan ti' le káastelan t'aano'/*préstamo lingüístico*.

Beytúuno' je'el u beytal k'alike', yaan wa jayp'éeel ba'axo'ob yéeya'ab tumen le aj sut ts'íibo'obo' tia'al ka p'áata'ak jach ki'ichkelem yéetel sásasilil bix u bin u xo'okol le u áanalte'il k'ajlayi' ts'íibo'. Ti' u jejeláas u beejilob'ob sut ts'íibe' ch'a'ab tumen le aj sut ts'íibo'obo' tia'al u meenta'al le meyaja' je'ex *traducción semántica, traducción comunicativa, traducción libre yéetel traducción fiel, beyxan equivalencia, expansión, reducción, adición, omisión, calcos yéetel préstamos lingüísticos*. Lelo'oba' tu ts'áajto'on u sásasil na'atil utia'al k'yéeyik le ba'alo'ob asab ma'alobil tia'al ma' u sa'atal le yáaxil ba'ax u k'áat u ya'al wa u yil le áanalte'o'.

Yéetel jejeláas t'aano'ob je'el u béeytal u ts'o'olol ich maaya jump'éeel t'aan wáa jump'éeel túukul síija'an ich kastelan, lemeentike' te' meyaja' ma' chéen chéem jump'éeelilili' t'aan ku ch'ababal tia'al u ts'o'olol jump'éeel t'aan wáa jump'éeel tuukul síijil u ts'íibil yéetel u tuukulil ich kastela. Kak tukultike' beya' ku ye'esa'al, ku ch'íikpajal, ku ts'i'ibesal u aik'alil ak ki'ickelem Maaya T'aan.

Tu ts'oooke', yaan k'iine' jump'éeel t'aane', ka'ap'éeel wa óoxp'éeel ba'ax u k'áat u ya'alej tumen le t'aano'obo', yaan súutuk xane' jejeláas ba'al u k'áat u ya'alej. Le méentike' ma' u jáawal a wóole'ex wa ma' a na'atike'ex jump'éeel t'aani'. Je'el u meyajte'ex

u tsoolil t'aano'ob ts'aba'an tu ts'ook le noj áanalte'a', je'el túuno' le noj meyaj sut t'aan-ts'íiba' ku k'aaba'tik: *U túumben kóom k'ajlayil lu'umil México*. Xooke'ex wa u'uye'ex u xookil yéetel u yutsil a wóole'ex. Ki'imak ólal.

Donny Limber Brito May
Wildernain Villegas Carrillo